

ЎЗБЕК ВА НЕМИС ТИЛШУНОСЛИГИ ТАСАВУРИДА “ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ” КОНЦЕПТИ

Юсуфалиев Элёржон Машрабович “Мақтабгача ва бошланғич таълимда инглиз тили” кафедраси ўқитувчиси

Қўқон давлат педагогика институти

Аннотация

Мақолада қиёсий лингвомаданий ва лингвокогнитив таҳлил натижалари келтирилган бўлиб, унинг мақсади немис ва ўзбек лингвомаданий ҳамжамиятларида “Таълим”/ “Bildung” тушунчаларининг миллий-маданий хусусиятларини тавсифлаш ва ушбу тушунчаларни жалб қилган ҳолда замонавий илмий ва публистик матнлар, лўғат тарифлари, сўров маълумотлари, шунингдек, кенг тарихий контекст асосида қайта қуриш эди.

Калит сўзлар: концепт; концепт соҳаси; концептуал белги; лексема; коннотациялар; лингвомаданий ҳамжамият; антропоцентрик тушунча.

Олиб борилаётган тадқиқотнинг асосий мақсади ўзбек ва немис миллий концепт соҳаларининг элементи сифатида “таълим ва тарбия” концептининг асосий хусусиятларини аниқлашдан иборат. Турли тарихий даврларда “Таълим” маданий концепти немис ва ўзбек лингвомаданий ҳамжамиятларида муҳим ҳодиса бўлиб қолади. Шу билан бирга, бутун немис ва ўзбек тарихий жараёнида ушбу концептининг мазмуни ўзгаришларга дуч келди. Немис ва ўзбек тадқиқотчилари, немис маданий концептининг “Bildung” энг фаол шаклланиши икки даврда, яъни маърифатпарварлик ва нео-гуманизм даврида (1770-1830) ва Кайзер Вилгельм I даврининг (2-ярмида) содир бўлди. 19-аср). Иккинчи жаҳон уруши тугагандан сўнг, икки немис давлатининг мавжудлиги шароитида ушбу концепциянинг тузилишига сезиларли ўзгаришлар таъсир кўрсатди. Ўзбек тилида “таълим” тушунчасининг шаклланишига дастлаб VII-VIII асрларда Арабларнинг ўрта Осиёга бостириб кириши ва босиб олган жойларда ҳалқларни ислом динига киритиш ва “Қурон” китобининг аҳамияти катта бўлди. Шу билан бирга 16-17-асрда Амир Темур ва Темурийларалар сулоласининг мамлакатни ривожлантиришда таълим ва тарбияга жиддий эътибор қаратиши катта таъсир кўрсатди. 19 асрда Чор Россиясининг ўрта

осиёга бостириб кириши ва 20-аср бошларида Собиқ Совет тузум мактабларининг очилиши ўзбек олий таълим ғоялари қарзга олинган ва мослаштирилган [1, 3.бет], шунингдек, мустақиллик йилларидан кейинги даврда таълим тизимининг туб ўзгаришлари ҳам катта таъсир кўрсатган.

Дастлаб, бу тушунча терминлар VI-VII асрлар Зардуштийлик динининг муқаддас китоби -«Авесто» да келтирилган бўлиб[1, 20.бет], у фалсафий, сиёсий, тарбиявий ҳамда филологик масалаларни қамраб олган. «Авесто» асарида инсоннинг баркамол бўлиб етишишида унинг сўзи, фикри ва иши эзгу бўлиши ва эзгуликнинг тантанаси учун хизмат қилишига катта эътибор қаратилади. Бундан ташқари қадимги туркий халқлар ёдгорликларидан бўлган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида ҳам таълим тарбияга оид турли қарашлар мавжуд бўлиб унда комил инсон ғояси илгари сурилади[1, 57.бет]. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарини ўз тадқиқотида илмий тадқиқ қилган Д.Ш. Раҳматуллаева “илм-маърифат” семемаси *билиг, билгиг, ўқуш, билигиз, билга* тарзидаги лўғавий бирликларнинг барчаси ҳозирги ўзбек тилидаги *билим, билимли, ўқиш, билимсиз, олим* [2, 85.бет] каби лексемалари билан мувофиқ келишлиги таъкидлайди.

VII-аср ўрталаридан бошлаб арабларнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши ва ислом дини билан бирга мазкур диннинг муқаддас китоби “Қуръон”нинг тили, араб тилини ўрганиш жорий этилиши, ўлкада мусулмон мактабларининг очилиши ва араб тили муҳим фан сифатида ўқитилиши таълим-тарбиянинг ривожланишига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Арабистондаги каби Мовароуннаҳрда ҳам барча масжидлар ҳузурида мактаблар очилди ва ўғил болаларга шу мактабда қуръон ўқишни ўргатишига фармон берилди[1, 36.бет]. Худди мана шу даврдан бошлаб бу ўлкада биз лингвистик жиҳатдан ўрганаётган “таълим” ва “тарбия” терминлари оммалашиб борганлигини кузатишимиз мумкин. Унгача бўлган даврда бу терминлар *уқуш, оқиш, билг, қилиқ* каби кўринишда келганлигини маълум қиламиз. Бу терминларни Маҳмуд Қашғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида таълим-тарбияга оид лексемалар шаклида қуйидагича ифодаланганлиги ва ҳозир ҳам баъзи фонетик ўзгаришлар билан ишлатилиб

келинаётгани сир эмас: оқуш-ўқиш, уқуш-ўқиш, англаш, қилиқ-қилиқ, характер, билга (олим, билимдон), эрдамсизин (илмсиз), ўгут (ўғит), [3] кабилар.

Немисча "Bildung" тушунчасининг ривожланишини турли вақтларда немис тилининг нуфузли лўғатларида келтирилган лўғавий таърифларини таҳлил қилиш усули ёрдамида қуйидагиларни маълум даражада кузатиш мумкин. Демак, Г. Кеблернинг "Немис тилининг этимологик лўғати"да "Bildung" (ahd. bilidunga / bildunga, mhd. bildunge) номининг қадимги олий немис даврида (XI аср) биринчи маънолари "Widerschein" эканлигини таъкидлайди. "Abbild" ("акс еттириш", "дисплей"), шунингдек, Ноткерда учрайдиган "Vorstellung, Vorstellungskraft" ("тасвирлаш, тасаввур кучи, фантазия") маъносида келади [6]. Ўрта олий немис даврида от "Schöpfung", "Bildung", "Gestalt" ("яратиш", "таълим", "тасвир") мавҳум маънога эга бўлиб, у барча нуфузли этимологик лўғатларда қайд этилган, хусусан, "Немис лўғати" да Я. ва В. Гриммларнинг [8] ва В. Пфайфернинг "Немис тилининг этимологик лўғати"да [8]. Кейинчалик сўзнинг семантик ҳажми кенгайиб, "шакл", "кўриниш", "тасвир" маънолари пайдо бўлди. Й.К. Аделунгнинг Этимологик лўғатида Bildung отининг маъноларини "bilden" феълига ишора қилиш орқали тавсифлайди:

"1. Einem Körper seine äußere Gestalt geben. 2. Die Gestalt einer Sache nachahmen, abbilden" [10]. "1. Танани шакллантириш" "2. Объектнинг кўринишини нусхалаш". (Кейинчалик муаллиф Л. Ю. томонидан таржима қилинган) Я. ва В. Гриммларнинг немис тили лўғатида [7] "Bildung" отининг бир нечта маънолари аниқланган: "formatio", "institutio" ("қурилиш", "қурилма"), шунингдек, cultus animi", "humanitas" ("маънавий фазилатларни тарбиялаш", "инсонпарварлик"), гап ахлоқий фазилатларни, одоб, одоб-ахлоқни тарбиялаш ҳақида бормоқда. Ахлоқий тарбия ғояси кўплаб немис олимлари, немис классик фалсафаси вакилларининг асарларида кўриб чиқилади. Жумладан, Гегел фалсафасида ўз-ўзини енгиб, ўзидан узоқлашиб, ўз халқи ва давлатининг руҳи ва қонун-қоидаларига мувофиқ иш тута оладиган киши билимдондир: "In praktischer Hinsicht ist ein gebildeter Mensch

ein sittlicher Mensch”. [11, С. 84]. / “Амалий билимли одам - ахлоқлий шахсдир”. Шу маънода, “таълим” инсон ўз харакатларини назорат қилиш, хистуйғуларини бошқариш қобилятини берувчи интеллектуал ривожланишни англатади.

“Geistig-seelische Formung des Menschen, Erziehung” [8] “Entfaltung und Prägung der geistigseelischen Anlagen des Menschen, Erziehung” [9] (“шахснинг интеллектуал ва маънавий-ахлоқий ривожланиши, тарбия”) “Bildung” номи эса 18-аср ўрталарида қўлланила бошланди. Айни пайтда немисча “Bildung” тушунчаси катта сифат ўзгаришларини бошдан кечирмоқда.

XVIII аср охири ҳамда XIX асрнинг ўрталарига қадар бўлган даврда нафақат таълим тизимининг тузилиши, балки университет таълимининг маъноси ҳам ўзгарди, ўрта асрлардаги университет туридан классик - тадқиқот турига ўтиш содир бўлди. Университет маълумотига эга бўлганлар, амалдорлар ва йирик буржуазия вакиллари билан бир қаторда давлатда жуда катта таъсир кучига эга эдилар. Улар обрў-эътиборга асосан, туғма ҳуқуқ билан эмас, балки ўзларининг касбий билимлари туфайли ижтимоий мавқега эришганлари учун эга бўлишди. Бу ўша даврнинг руҳига, неогуманизмнинг маънавий-ахлоқий ғояларига, тарбиявий ғояларга: шахсни ривожлантириш, шахсни тарбиялаш ва такомиллаштиришга мос келади. Таълим идеали “... турли билимларни тўплашда эмас, балки шахснинг кўп қиррали ривожланишидан” иборат эди [4, 172. бет]. Шундай қилиб, бу даврда “Bildung” тушунчаси “шахсни ривожлантириш”, “ўз-ўзини такомиллаштириш”, “ўз-ўзини тарбиялаш”, “мулоҳаза юритиш ва ўз-ўзини танқид қилиш қобиляти” каби хусусиятларни ифодалайди.

XIX асрда Германияда ўтказилган таълим ислоҳотининг натижасида гуманистик гимназиянинг пайдо бўлиши ва классик шакл, унинг мақсади мустақил билимга қодир шахсни тарбиялаш эди. Университет, ўз навбатида, Гумболтнинг “таълим ва тадқиқот бирлиги” (“Einheit der Forschung und Lehre”) тамойилига амал қилди. Шунини таъкидлаш керакки, бу даврда Европа мамлакатларида университет таълими феноменини идрок этишда содир

бўлган ўзгаришлар ўша даврда Россия университетларининг роли ҳақидаги тассавурнинг шаклланиш жараёнига сезиларли таъсир кўрсатди.

“Bildung” сўзининг кейинги маъноларига “das Ausgebildetsein, erworbenes Allgemeinwissen” (“туғалланган таълим, умумий билим, малака”) ва “gutes Benehmen” (“яхши хулқ”) маънолари киради [12]. Ушбу кадрятларнинг пайдо бўлиши, эҳтимол, 19-асрнинг иккинчи ярмида бошланган ижтимоий-маданий ўзгаришлар билан боғлиқдир. Бу вақтда Германияда жадал иқтисодий тараққиёт туфайли капиталистик синфий жамият шаклланди, унда грундиялик тадбиркорлар қатлами ажралиб турди, улар ижтимоий эътирофга интилди ва унинг аҳамиятини таъкидлашга ҳаракат қилади. Таълим обрў-эътиборни ошириш, жамиятнинг олий, олижаноб қатламларига мансублигини намоён этиш йўлларида бирига айланиб бормоқда эди. У.Херрманн 19-аср охиридаги машҳур немис педагоги ва файласуфи Ф.Паулсенга ишора қилиб, Вильгельм I давридаги ўқимишли шахснинг қуйидаги белгиларига таъриф беради: билимли киши жисмоний меҳнат билан шуғулланмайдиган, дид билан кийинишни биладиган, одоб-ахлоқ қоидаларини билган ва жамиятда ҳар қандай мавзуда суҳбатни давом эттира оладиган киши билимли деб ҳисобланган. Ўқимишли одамнинг белгиси, шунингдек, чет тилларини - француз, италян ёки юнон тилларини билиш ва суҳбатда хорижий сўзларни тўғри талаффуз ва тўғри маънода ишлатишда эди. Жамиятда тан олинishi ва муваффақиятга эришишнинг асосий шarti гимназияни тамомлаб, тегишли ҳужжатни олиш ҳисобланган [4, С. 174]. У. Херрманн таъкидлайдики, анъанавий таълим ташқи атрибутга, юксак мақом кўрсаткичига айланди [Ibidem lat. i 'bi:dəm].

Шундай қилиб, тарихий ва маданий контекстни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилган лексикографик таҳлил “Bildung” ҳодисасининг бир қатор асосий концептуал хусусиятларини аниқлаш имконини берди. Белгиланган хусусиятларни қуйидаги гуруҳларга ёки “семантик моделларга” бирлаштириш мумкин [13, 89.бет], ҳамда умумий семантика билан бирлаштирилган.

1. “Таълим” – “Шахсий ривожланиш”. Бу гуруҳ ўзида “ўз-ўзини такомиллаштириш”, “ўз-ўзини тарбиялаш”, “таҳлил қилиш, фикр

юритиш ва ўз-ўзини танқид қилиш қобилияти”, “кенг дунёқараш” каби хусусиятларни бирлаштиради. Информаторлар сўрови шуни кўрсатадики, бу хусусиятлар немис “Bildung” тушунчасининг ўзагини ташкил қилади ва немис лингвомаданий ҳамжамият вакилларининг онгида ҳукмронлик қилади. Олий таълимга келсак, бу концепция немис миллий онгида В. Гумболтнинг гуманистик таълим идеалига мос келадиган энг мустақил ва эркин илмий фаолият ғоясининг мавжудлиги билан тавсифланади. Бир қатор мақолаларда университетни метафорик тарзда “фил суяги минораси” (“Elfenbeinturm”) билан солиштирган. Бу метафорадан шу келиб чиқадики, Германияда академик таълим назарий, мавҳум жараён сифатида, “илм-фан учун фан” ва ўзининг ривожланиши сифатида қаралади.

Юқоридаги концептуал хусусиятлар ҳар доим ҳам Болония келишувининг асосий тамойилларига мос келмайди, бу эса олий таълим соҳасида тегишли ислохотларни оғриқсиз амалга оширишга катта даражада тўсқинлик қилади. Бу қарама-қаршилик қуйидаги иқтибосда тўлиқ акс еттирилган: “Der Bologna Prozess will Bildung ökonomisieren und delegitimiert damit die humanistische Vorstellung von der Erkenntnis als Selbstzweck” [14]. / “Болония жараёни таълимни иқтисодий асосга қўяди ва шу билан билимнинг ўз мақсади сифатидаги гуманистик концепциясини рад этади”. Ислохотларнинг ҳозирги босқичида таълим замонавий мақолалар муаллифлари томонидан “ein erstrebenswertes Ziel” (“эришилиши керак бўлган мақсад”) сифатида тавсифланади; Investition von Zeit und Aufwand zur Erreichung einer möglichst vorteilhaften Beschäftigungg” (“энг даромадли ишни олиш учун вақт ва куч сарфлаш”). Танқидий муносабат одатда метафора ва эпитет ёрдамида ифодаланади. Демак, масалан, ислохотлардан кейин университетдаги таълим жараёни таҳлил қилинган мақолалар муаллифлари томонидан “formalisiert” (расмийлаштирилган), “byurokratisch” (бюрократик), “standartisiert” (стандартлаштирилган) каби баҳоланади, университетларнинг ўзлари эса “formalisiert” (расмийлаштирилган). “organisierter Betrieb” (уюшган

корхона) сифатида тавсифланади ва таълим жараёни ва олий таълим фаолиятини расмийлаштирадиган янги қоидалар билан боғлиқ ҳолда университетлар дуч келадиган шароитлар тегишли метафоралар ёрдамида тасвирланган: “Und es bleibt die ärgerliche Frage. , ob nicht auch die Hochschulräte Instrumente sind, die Freiheit der Wissenschaft zu untergraben” [Ўша ерда]. / “Жавобсиз савол - университетлар кенгашлари илм-фан эркинлигини кўмишга уриниш учун воситами?”

2. “Таълим” – “Тарбия”. Гуруҳ ўзида “эрудиция”, “маданият”, “тўғри хулқ-атвор”, “яхши хулқ-атвор” каби хусусиятларни бирлаштиради. Ушбу хусусиятларни қайта тиклаш кўпинча мажозий метафоралар ёрдамида амалга оширилади: “Mit den Monaten wird der arme Autor immer dünnhäutiger, man sport das als Leser, ein beleidigter Bildungsbürger wird von schlechtem Benehmen genauso gequält wie vonatz falschem...” “Бир неча ой ўтгач, бечора муаллиф тобора сезгир бўлиб қолади, ўқувчи буни ҳис қилади, ёмон хулқ-атвор ҳақоратланган зиёлини нотўғри сўз тартиби каби азобга олиб келади”.
3. “Таълим” – “Статус кўрсаткичи”. Гуруҳга “элитизм”, “обрў”, “муваффақият калити” белгилари киради. “Bildung” сўзининг немис тилидаги genießen, besitzen / habe (том маъно. “завқ”, “егалик / эга бўлиш”) феъллари бирикмаси билан бу мавҳум тушунчани мажозий жиҳатдан қимматли объект сифатида тасаввур қилиш мумкинлигини кўрсатади. Информаторлар ўртасида ўтказилган сўров ва Die Zeit журнали мақолалари таҳлили шуни тасдиқлайдики, бугунги кунда немислар гимназияни тамомлаш ва кейинчалик олий университет маълумотига эга бўлиш келажакда нуфузли мартаба учун шарт этиб қаралмоқда. Университет таълими махсус таълимдан фарқли ўлароқ, унинг обрўсини билвосита ифодалаши мумкин, масалан, antiteza ёрдамида: “Überfüllte Unis, leere Werkbänke: Was läuft schief im deutschen Bildungssystem?” [15]. “Тўлиб тошган университетлар, бўш устахоналар: Германия таълим тизимида нима нотўғри?”

4. “Тарбия” – “Ахлоқий-одоб-ахлоқ фазилатларни тарбиялаш”. Бу гуруҳга “олижаноблик”, “одоблилик”, “яхши хулқ” белгиларини киритиш мумкин.

5. “Таълим” – “Ўқиш”. Бу гуруҳни “мутахассислик бўйича кўникма ва малакаларни эгаллаш”, “малака”, “маълум бир соҳа бўйича мутахассислик” каби белгиларни ажратиб кўрсатиш орқали батафсил тавсифлаш мумкин. Бу хусусиятлар “berufliche Bildung”, “umfassende Bildung”, “mangelnde Bildung” (“касбий таълим”, “кенг / кенг қамровли таълим”, “таълимнинг етарли эмаслиги”) ва ҳоказо атрибут ибораларда актуаллаштирилган.

Шуни таъкидлаш жоизки, “Ausbildung” (“ўрганиш”) сўзи маъносига киради, чунки “Bildung” ва “Ausbildung” тушунчалари умумий муносабатларда, “Bildung” эса “Ausbildung”га муносабатида гиперонимдир. Шунга кўра, баъзи контекстларда иккала тушунча кўпинча касбий landshaft ва меҳнат бозори ҳақида гап кетганда синонимик ишлатилиши мумкин. Бироқ, кўпинча “Bildung” ва “Ausbildung” тушунчалари биринчи сўзда мавжуд бўлган ва иккинчисидан йўқ бўлган концептуал хусусиятларнинг актуаллашуви сабабли бир-бирига қарама-қаршидир: “Bildung statt Ausbildung” [16]. / “ўрганиш ўрнига таълим”.

Юқоридаги масалалар йигирманчи аср тилшунослигининг атропоцентрик парадигмаси билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда ҳамда тил шахсининг ойнаси сифатида инсонни ўрганишни ва у учун дунёнинг лингвистик тасвири тушунчаси асосий ҳисобланиши ва асосийси – инсон ўзини тилда қандай акс этишини ўрганеди [17].

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, “Bildung” тушунчаси бу мамлакатда тарихий, ижтимоий-маданий ва сиёсий контекстлар таъсирида шаклланган ва ўзгарган мураккаб кўп қиррали ҳодисадир. Немисча “Bildung” тушунчалари мазмунида бир нечта бир хил семантик гуруҳлар аниқланган: “шахсни ривожлантириш”, “яхши тарбия”, “мақом кўрсаткичи”, “ўқитиш, билимларни ўзлаштириш”, “ахлоқий ва

маънавий тарбия”, “ахлоқий фазилатлар”, уларнинг ҳар бири концептуал жиҳатдан муҳим хусусиятлар тўпламини ўз ичига олади. Тадқиқот шуни кўрсатдики, немис “Bildung”нинг асосий тушунчалари статик эмас, чунки ҳозирги вақтда уларга ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий омиллар таъсир кўрсатади, бу уларнинг немис тили маданиятида ўзгаришига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Рахматуллаева Д.Ш. “Илм-маърифат” семали лўғавий бирликларнинг структур-семантик ва тарихий-функционал тадқиқи: Филол. фан.б. фалс.докт.дисс. автореф. – Фарғона, 2020. – Б.85.
2. Махмуд Қашғарий. Девону луғотит-турк (Туркий сўзлар девони). I-III.жилдлар. Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2016.
3. Herrmann U. Bildung in der deutschen Tradition. Die Deutschen in ihrer Welt // Tübinger Modell einer integrativen Landeskunde. Berlin - München - Langenscheidt, 1992. S. 169-190.
4. Münze C. Die Bildungsreform Wilhelm von Humboldts. Das Bildungsproblem in der Geschichte des europäischen Erziehungdenkens. Hannover: Schroedel, 1975. Bd. XIII. 502 S.
5. Köbler G. Deutsches etymologisches Wörterbuch, 1995 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.koeblergerhard.de/derwbhin.html> (дата обращения: 11.08.2014).
6. Adelung J. K. Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart (1811) [Электронный ресурс] // Projekt der Bayerischen Staatsbibliothek. 1999-2001. URL: http://lexika.digitale-sammlungen.de/adelung/lemma/bsb00009131_4_2_2565 (дата обращения: 18.08.2014).
7. Yusufaliev E.M. THE DEGREE OF ANTHROPOCENTRICITY OF TERMS RELATED TO EDUCATION AND UPBRINGING IN TERMINOGRAPHIC RESEARCH // ISSN Online: 2771-8948 // Website: www.ajird.journalspark.org Volume 06, July, 2022- P-176.